

14. Євграфова Є.П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід) / Є.П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 184 с.
15. Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации». Комментарий. – М.: Юридлит, 1996. – 468 с.

УДК 342:340.11

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ВПЛИВОМ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Коваль Д.О., аспірант

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті детально вивчається питання становлення інституту захисту культурних цінностей під впливом подій, пов'язаних із другою світовою війною. Окреслені головні особливості розвитку цього інституту у вказаний період, а також проаналізовано фактори, що посприяли встановленню дієвої міжнародно-правової системи захисту культурних цінностей у другій половині ХХ століття.

Ключові слова: культурні цінності, реституція, захист об'єктів під час збройного конфлікту, Гаазька конвенція, пакт Реріха.

Коваль Д.А. СТАНОВЛЕНИЕ ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина

В статье детально изучен вопрос становления института защиты культурных ценностей под влиянием событий, связанных со второй мировой войной. Очерчены основные особенности развития этого института в указанный период, а также проанализированы факторы, которые поспособствовали установлению действенной международно-правовой системы защиты культурных ценностей во второй половине ХХ века.

Ключевые слова: культурные ценности, реституция, защита объектов во время вооруженного конфликта, Гагская конвенция, пакт Рериха.

Koval D.O. THE ESTABLISHMENT OF THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF CULTURAL PROPERTY UNDER THE INFLUENCE OF WORLD WAR II / National university «Odessa law academy», Ukraine

The article examined in detail the question of the cultural property protection development under the influence of World War II. Also the main features of such development are marked in the article. The article consist deep analysis of factors that contributed to the establishment of an effective international legal protection of cultural property in the second half of the twentieth century.

Key words: cultural property, restitution, protection of objects during an armed conflict, the Hague Convention, the Roerich Pact.

Друга світова війна, підготовка до неї та подолання її негативних наслідків кардинально змінили ставлення світового співтовариства як на морально-психологічному, так і на міжнародно-правовому рівні до питання захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту. Такі зміни пов'язані із руйнівними для культурних цінностей подіями, що мали місце в 30-40-х роках ХХ століття. Гостре питання захисту культурних цінностей постало в цей час з багатьох як юридичних, так і соціально-політичних причин, серед яких можливо виділити наступні:

- ✓ будь-який збройний конфлікт неминуче створює небезпеку для культурних цінностей, а особливо таку небезпеку створюють широкомасштабні війни, театр дій яких охоплює не один континент;
- ✓ доктрина нацизму, створена Адольфом Гітлером, поділяла все мистецтво на «нормальне» та «дегенеративне». До дегенеративного мистецтва ставлення німецької влади, а отже й армії, було вкрай негативне. Власне, твори, що були віднесені до цієї категорії, не вважалися мистецтвом взагалі. Тому було дозволено розкрадання таких творів, їх нищення і т.д.;
- ✓ ще одним постулатом нацизму була концепція єдності німецького культурного спадку, яка зводилась до того, що предмети та витвори німецької культури (особливо твори так

званих «старих майстрів») повинні бути возз'єднані в німецьких музеях. Це призводило до того, що німецькі армії на окупованих територіях були націлені на полювання за культурними цінностями;

- ✓ СРСР як країна, на чийй територія головним чином й проходила II світова війна, не був підписантом Женевських конвенцій 1929 років та Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років, що давало можливість представникам Німеччини стверджувати про незастосування міжнародного гуманітарного права до війни за участю Радянського Союзу;
- ✓ серед учасників II світової війни лише США були підписантом єдиної на той час міжнародної конвенції, що стосувалась захисту культурних цінностей (пакт Періха);
- ✓ особливе ставлення нацистів до єврейського народу та єврейської власності спричинило абсолютну неповагу до культурних цінностей, якими володіли євреї;
- ✓ маріонеточні уряди пронацистських країн всіляко сприяли порушенню цілісності свого національного культурного спадку.

Усі ці та деякі інші причини зробили десятиліття в середині XX століття найбільш руйнівним для культурних цінностей. Проте, разом із тим, саме завдяки другій світовій війні з'явився дієвий міжнародно-правовий механізм захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту, а в національному законодавстві багатьох країн почали з'являтися норми про подібний захист.

Проблематикою міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей та, зокрема, історією становлення такого захисту займалося багато українських та російських юристів-міжнародників, серед яких: А.А. Ахметзянов, І.П. Бліщенко, М.М. Богуславський, Р.М. Валеев, Г.І. Даниленко, А.Д. Діргін, Г.В. Ігнатенко, А.В. Карпенко, Б.М. Клименко, Ю.М. Колосова, В.М. Лисик, І.І. Лукашук, В.М. Репецький, О.І. Тиунов, Є.Н. Хазов, В.Є. Хазова, О.М. Хлестова.

Серед зарубіжних вчених розробкою цієї проблематики займалися, зокрема: Дж. Брюкер, Ф. Буньон, Ч. Вішер, П. Вієррі, Р. Вольфрум, Т. Деш, А. Джіола, К.Т. Еустатіадес, Є. Клема, Дж. Мерріман, Р.Є. Нахлік, П. Дж. Про Кіффі, Р. Про Кіффі, Ж.-Ж. Руссо, Є. Ставракі, А.П. Хеллені, Х. Шпікера, А. Бланкенагеля та ін.

Метою даної роботи є дослідження розвитку міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей під впливом другої світової війни як головної детермінанти формування інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей у його сучасному вигляді, що, на нашу думку, сприятиме чіткому та повному розумінню засад даного інституту.

Методологічну основу дослідження становить системне використання формально-юридичного, порівняльно-правового, системно-структурного, історичного та інших методів пізнання.

Певно першим прикладом впливу подій, пов'язаних із другою світовою війною та утвердженням нацистських режимів в Європі на розвиток інституту захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту були події в Іспанії під час громадянської війни. Починаючи з 1936 року, через небезпеку пошкодження художніх колекцій (в першу чергу колекції Музею Прадо в Мадриді) була організоване небачене до того переміщення культурних цінностей у спеціально обладнані чи випадково організовані у важкодоступних місцях сховища [1, 89]. Така практика захисту культурних цінностей була перейнята пізніше у інших Європейських країнах та у США, задля забезпечення належної захищеності культурних цінностей. Варто відмітити, що в Іспанії вище відмічене переміщення відбувалося спонтанно без належного попереднього правового регулювання. На відмінну від найбільшої держави Піренейського півострова, у Голландії, про всяк випадок, ще у 1929 р. був виданий наказ міністра освіти про вироблення планів евакуації культурних цінностей на випадок війни. У Великобританії в 1933 році було створено спеціальну комісію, що покликана була обговорювати засоби по захисту культурних цінностей під час нападів з повітря [1, 88]. Тому, з початком війни в цих країнах, переміщення культурних цінностей відбувалося за попередньо спланованим сценарієм. Такі ж міри захисту з часом довелося приймати й іншим Європейським країнам, втягнутим у війну.

У 1938 році на зміну не дуже частим та дещо невпевненим конфіскаціям єврейської власності як на території Німеччини, так і на території поглинутої Австрії, прийшла скерована політика щодо таких конфіскацій. Особлива увага приділялась культурним цінностям. Прийнятий 26 квітня 1938 року указ щодо власності євреїв, позбавив їх права на власність та призвів до так званої «Кришталеві ночі», коли було вилучено величезну кількість культурних цінностей із приватних колекцій [1, 79]. Інтерес з точки зору міжнародно-правового захисту культурних цінностей цей указ викликає з тих причин, що на нього посилались німецька влада на окупованих територіях, легалізуючи конфіскації культурних цінностей в осіб єврейської національності. Більше того, питання щодо цього закону піднімалося і після війни в багаточисельних судах та трибуналах (найвідоміший – Люцернський трибунал) з повернення культурних цінностей їх законним власникам. Протиріччя його існуючим на той час звичаєвим нормам щодо неможливості вилучення приватної власності та культурних цінностей зробило можливим відновлення законного правоволодіння після закінчення найбільшого світового конфлікту.

Найбільшого розмаху конфіскації мали на східному фронті. Уже з перших днів вересня 1939 року німецькі війська почали «культурну зачистку» польських територій – збирались найцінніші витвори мистецтва, що задовольняли смаки нацистського керівництва. Вони вивозились до Німеччини та облаштованих у східній Європі резиденцій (найціннішими вивезеними експонатами вважається вітвар Віта Ствоша із Меріацького костюлу Кракова, колекція Черніних та колекція картин Чарториських, що повністю так і не була відновлена після війни).

Німецькі війська були вкрай вправні в пошуці та вилученні культурних цінностей у всіх окупованих регіонах. Це забезпечувалось розгалуженою системою органів, що переймалась цими питаннями. Так, прикладом ефективної діяльності німців, було створення зондерштабу «Образотворче мистецтво», де служили 350 експертів на чолі з Альфредом Розенбергом, який був призначений міністром у справах окупованих територій на Сході. У наказі Гітлера про повноваження Розенберга говорилося: «Його штаб має право перевіряти бібліотеки, архіви та інші культурні організації всіх видів і конфіскувати їх» [2, 15]. Спеціальна операція по пограбуванню музеїв, церков, книгосховищ і приватних зібрань на східному фронті іменувалася «Лінц» (по імені австрійського міста, де передбачалося створення омріяного Гітлером Музею мистецтв). Особливу увагу експертів із згаданого підрозділу привертала роботи німецьких майстрів, що знаходились на територіях Східної Європи, адже їх вилучення слугувало реалізації затвердженого Гітлером плану «Спадок предків» (план, що передбачав повернення усіх визначних робіт німецьких класиків на Батьківщину). Щодо інших організацій, які з початком війни були створені для виявлення і вилучення культурних цінностей на окупованих територіях, то серед них слід виділити Апарат генерального посередника для обліку німецьких культурних цінностей на приєднаних територіях Сходу («Генеральне посередництво «Схід»), що знаходився у віданні Генріха Гімmlера; батальйон особливого призначення під командуванням штурмбанфюрера СС барона фон Кюнсберга, що складалася з фахівців у галузі культури і мистецтва, підпорядковувалася міністру закордонних справ І. фон Ріббентропу та ін. [2, 15]. Говорячи про захист культурних цінностей, необхідно відзначити, що вибудована за 6 років війни інституційна структура по управлінню культурними цінностями в німецькому війську була найкращим подібним утворенням у світі. Створені в другій половині війни управління з справ культури при союзних військах значно програвали німецьким аналогам. Незважаючи на велику шкоду, що завдали нацистські відомства з питань культури при збройних силах вермахту культурному спадку, вони встановили певний еталон організації своєї справи, що потім переймався іншими країнами. Після другої світової війни багато країн розмістило у своїх військових уставах норми, щодо необхідності експертів від культури при арміях, задля захисту культурних цінностей на випадок збройного конфлікту.

Незаконний вивіз культурних цінностей з територій окупованих держав проводився за посередництвом дилерів та спеціально для цих цілей створених фондів (наприклад, велика кількість культурних цінностей була вивезена за посередництвом Ганса Поссе, Марії Алмас-Дітріх, Карла Хаберстока, Каетана Мюльмана, Фонду підтримки мистецтв) [2, 17]. Таким чином, незважаючи на порушення чисельних міжнародно-правових норм (мається на увазі норми звичаєвого міжнародного права, а також Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр.), німецька влада пробувала узаконити свої діяння та убезпечити себе від потенційних вимог законних

власників. Після війни, при вирішенні питання про реституцію культурних цінностей, таке посередництво не тільки не бралось до уваги, але й слугувало підставою для притягнення до кримінальної відповідальності дилерів, що обслуговували потреби як нацистської верхівки, так і німецької держави загалом.

Певні особливості мав вивіз культурних цінностей у Франції, де діяв прогітлерівський уряд Віші на чолі з Філіпом Анрі Петеном. Під впливом подій, що відбувалися в самій Німеччині, у Франції також приймаються декрети, що дають право на конфіскацію приватних колекцій колекціонерів-євреїв та тих, хто покинув Францію між 10 травня та 30 червня 1940 року [1, 192]. Таким чином було легалізоване розкрадання культурних цінностей. Проте самі французи до нього майже не мали відношення, адже нацистська верхівка вже мала чіткий план по вивезенню французьких культурних цінностей до Німеччини. Як це вже не раз демонстрували представники третього рейху, задля початку широкомасштабних вилучень для нацистської влади необхідно було дотриматись юридичних формальностей. Так, вилучення кожної з колекцій починалися лише після отримання спеціального дозволу, що закріплювався в декреті уряду Віші на чолі із П'єром Лавалем. Це створювало ілюзію законності дій німецьких частин, яким доручався збір найцінніших культурних цінностей на території Франції. Втім така ілюзія не вплинула суттєвим чином на післявоєнну реституцію вивезених на підставі рішень маріонеточного уряду культурних цінностей.

Зовсім інша ситуація складалась на східному фронті боротьби Німеччини та СРСР, де не потрібно було шукати навіть формальних приводів для розкрадання національного культурного надбання. Та розруха, яка внаслідок вкрай зневажливого ставлення Адольфа Гітлера до слов'янської культури мала місце на території Радянського Союзу, була викликана не лише тотальним розкраданням предметів культурного спадку, але й не вибірковыми методами ведення війни, що призводило до значних руйнувань культурних цінностей на радянській території. За роки окупації на території СРСР, за деякими даними, було зруйновано 3 тис. історичних міст, розграбовано більше 400 музеїв. За приблизними даними, тільки з 15 найбільш великих музеїв країни було вивезено або знищено 269515 експонатів. Усього ж, за деякими даними, було викрадено 565 тис. експонатів. Повністю вивезені художні зібрання музеїв Смоленська, Краснодар, П'ятигорська, Алушки, Ростова, Бахчисарая, Сімферополя, Сталінграда. Спалено музеї світового значення – Ясна Поляна, Бородіно, Поганкіни Поляни в Пскові, Шляховий палац у Калініні. Повністю розграбовані і спалені унікальні палаци передмість Ленінграда – Пушкіно, Петергоф, Павловськ, Ломоносово, Гатчина. Найціннішими втратами вважається Янтарна кімната і палацова бібліотека з Царського Села, які були вивезені в кінці 1941 року. Сумарний збиток культурному надбанню СРСР оцінюється в 140 мільярдів рублів у золоті в цінах 1941 року. За ці роки ціни зросли в сотні, тисячі разів, і за деякими оцінками становлять \$ 230 млрд. доларів [3, 8].

Вже під час Нюрнберзького процесу було порушено питання про відповідальність не лише Німеччини, але і союзників, за руйнування культурної спадщини. Зокрема, адвокат фон Ріббентропа на процесі, – А. Зайдель засумнівався в допустимості розгляду британськими та американськими суддями злочинів обвинувачених у зв'язку з подіями, що мали місце під час бомбардувань Дрездена Королівськими військово-повітряними силами Великої Британії та Військово-повітряними силами США, коли було вбито більше 25 тис. чоловік, знищено 3 театри, 11 церков, 60 каплиць, 50 культурно-історичних будівель, а крім того, використовувалась заборонена на той час зброя – напад [3, 8]. На самому Трибуналі було прийнято рішення не розглядати це питання. Пізніше воно скотилося в політичну площину і так і не було серйозно задане винуватцям тієї трагедії.

Що ж до позиції союзників по ситуації, що мала місце із розграбуванням та вивезенням культурних цінностей із окупованих територій до Німеччини, то вона була сформульована ще в 1943 р. Об'єднаними Націями, в які, на той час, входили США, окуповані держави, Британська співдружність, Китай та СРСР. Було проголошено, що «недійсними визнаються всі насильні передачі власності на підконтрольній ворогу території» [1, 313]. 22 червня 1944 року на конференції в Бреттон-Вудсі була зроблена заява Об'єднаних Націй щодо необхідності реституції награваних цінностей та компенсації втрачених цінностей іншими [4]. У Європі в жовтні 1942 року в цілях планування культурного відродження континенту була створена Рада міністрів освіти союзних держав, яка також покликана була вивчати питання реституції. Як і

Об'єднані Нації, Рада не визнавала законно придбаними культурні цінності, що вилучалися нацистами. Не визнавалися допустимими й фіктивні контракти, договори чи розпорядження уряду, що по своїй суті слугували лише прикриттям незаконного вилучення культурних цінностей [1, 313].

З часу активного просування союзників по окупованих Німеччиною територіях для них гостро постало питання захисту культурних цінностей, що траплятимуться на шляху, а також їх консервація до вирішення питань по реституції. Вперше цією проблемою серед союзників зайнялося Британське командування, прикомандировавши до діючих збройних сил спеціалістів, що мали б дбати про збереження, пошук та консервацію культурних цінностей. Під впливом Гарвардської групи оборони Америки до подібного заходу вдалося і командування США. Проте це все ще були поодинокі і спонтанні спроби врегулювати питання захисту культурних цінностей шляхом введення експертів від культури в армії. Під впливом Комісії Робертса (ще називається – Друга Комісія, оскільки була створена суддею Верховного суду США Оуеном Робертсом як додаток до першої комісії, що займалась обставинами японської атаки на Перл-Харбор – діяла з 1943 по 1946 рік), що справила чи не найбільший вплив на впровадження у військах підрозділів, відповідальних за збереження культурних цінностей та на правову освіту щодо заборони руйнування культурних цінностей під час війни серед військ США, після вторгнення союзників у Італію було створено підрозділ, що з часом зайняв координуюче місце серед військ союзників по збереженню культурних цінностей під час збройного конфлікту – ПВМА (Пам'ятники, витончені мистецтва та архіви) [1, 393]. Вищезгаданий підрозділ допоміг зберегти та віднайти чимало постраждалих від війни культурних цінностей (зокрема колекцію з Карін-холу, скарби сховища Аус-Зее, монастир Монте Кассіно та ін.). Ефективне виконання підрозділом своєї місії дозволило впровадити інститут представників по культурних цінностях у діючі армії практично всіх учасників Другої Світової війни.

Після розгрому фашистської Німеччини моральна і культурна обґрунтованість рівноцінного відшкодування союзникам завданих збитків, як і необхідність повернення вилучених чи незаконно придбаних культурних цінностей не викликала сумнівів ні в кого. За рішеннями союзницьких окупаційних властей (Контрольна Рада) Німеччина зобов'язувалася компенсувати розграбовані цінності своїм культурним надбанням. 21 січня 1946 р. Контрольна Рада прийняла документ «Визначення поняття «реституція», в якому викладалися її загальні принципи, а 17 квітня 1946 року – документ «Чотиристороння процедура реституції», в якому викладалися її методи та механізм реалізації [2, 22].

З цього, на думку професора Н. Адріанова, випливає, що культурні цінності, переміщення яких з Німеччини проводилося на підставі актів Союзнаї Контрольної влади та військових адміністрацій зон окупації, є законно вивезеними і поверненню не підлягають. Професор А. Бланкенагель ставить під сумнів ці висновки, вважаючи, що культурні цінності не могли бути вивезені відповідно до положень пункту 2 статті 56 IV Гаазької конвенції «Про закони і звичаї сухопутної війни», що забороняє конфіскацію, руйнування чи заподіяння шкоди об'єктам культури і науки, також пункту 1 статті 27, статті 23, 28 і 47, що передбачають інший захист культурних об'єктів від специфічних небезпек війни [5, 246]. Посилання на Гаазьку конвенцію, на наш погляд, не відповідає часовій характеристиці застосовності конвенції. Проте дискусію викликає питання так званої компенсаторної реституції, що була застосована СРСР при вивозі культурних цінностей. Власне саме поняття «компенсаторна реституція» було визначено вперше в Законі РФ «Про культурні цінності, що були переміщені в Союз РСР у результаті другої світової війни та знаходяться на території Російської Федерації» від 15 квітня 1998 року. Закон визначає компенсаторну реституцію як вид матеріально-правової відповідальності держави. Проте така відповідальність являє собою ніщо інше як гібрид двох відомих міжнародному праву видів відповідальності: реституція та компенсація, та не може визнаватись використовуваним у міжнародному праві видом відповідальності держави [6, 25]. Як справедливо зауважує В.А. Баришев, даним законом, через суперечливості окремих його положень, що не дає можливості міжнародного визнання цього акта законним, не знято тих протиріч, що існують на даний момент між Німеччиною та Росією. Ним РФ в односторонньому порядку лише намагається узаконити діяння 60-літньої давності. Не змінюють ситуацію й рішення Конституційного суду РФ, що розглядав цей закон на питання його відповідності міжнародним актам та трактував окремі, найсуперечливіші його положення. На сьогодні,

питання щодо вивезених до СРСР з Німеччини культурних цінностей хоч і не є надто актуальним у чисто практичному сенсі (через чітко політичну позицію Росії, що не визнає можливості повернення вищезгаданих цінностей), проте залишається чи не найбільш обговорюваних питань з точки зору міжнародного права захисту культурних цінностей.

Отже, процес вивезення культурних цінностей з переможеної Німеччини був далеко не ідеальним. Точного переліку вивезених у порядку реституції культурних цінностей немає. Проблем додає і той факт, що вивезення культурного надбання проводився хаотично, і більша його частина здійснювалась незаконно командним складом радянської армії. Не дивлячись на це, позитивним наслідком повернення культурних цінностей після другої світової війни для міжнародного права є остаточне формування інституту реституції в тому вигляді, в якому він існує сьогодні. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року багато в чому увібрала в себе ідеї та правові норми рішень Контрольної ради з реституції.

Набагато простіше в контексті реституції склалася ситуація із союзниками Німеччини. 10 лютого 1947 року на Паризькій мирній конференції з усіма з них були підписані мирні договори, що містили положення про реституцію. Для прикладу в договорі з Італією (ст.75) містилися такі пункти: Італія зобов'язується повернути всю власність, що знаходиться в даній країні та була вивезена насильно чи з примусу будь-якої з держав Осі з території будь-якої з країн Об'єднаних Націй незалежно від будь-яких подальших угод, шляхом яких нинішній власник такої власності вступив у володіння нею; Італія має вжити необхідних заходів для здійснення реституції і щодо того майна, яким володіють у будь-якій третій країні особи, що знаходяться під її юрисдикцією; Італія повинна сприяти та надавати за свій рахунок всі необхідні можливості для розшуку і реституції культурних цінностей. Схожі положення містилися в пункті 8 ст.24 договору з Угорщиною, пункті 8 ст.23 договору з Румунією, пункті 8 ст.22 договору з Болгарією, пункті ст.24 договору з Фінляндією [7].

Процесу пошуку втрачених культурних цінностей та реституції сприяли й національні органи держав, що створювались для відновлення не лише державних, але й приватних колекцій громадян. Так, колекціонери, які бажали отримати назад незаконно вилучені в них культурні цінності, повинні були направляти списки розшукуваних предметів до уповноважених органів держав та до митної служби (у той час митні служби найбільш популярних серед мігрантів держав значну увагу приділяли саме пошуку культурних цінностей, що значились у різноманітних списках, складених як приватними особами, так і від імені держави). Серед національних органів, що займалися питаннями реституції, можна назвати французькі: Комісія з повернення художніх цінностей, Відділ власності і захисту інтересів приватних осіб; швейцарський – Управління у справах компенсацій; шведський – Комісія з питань награвованої власності та ін. [1, 387]. Особливим був процес реституції із Швейцарії, яка задля забезпечення реституції культурних цінностей 8 квітня 1945 року уклала угоду з Англією, Францією і США, за якою зобов'язалася вжити заходів із повернення цінностей. 10 грудня 1945 року Федеральна Рада прийняла рішення, за яким правила про охорону добросовісного набувача відповідно до ст.94 ГК Швейцарії не застосовувалися до культурних цінностей. Це означало, що цінності на вимогу законних власників повинні були відбиратися й у тих власників, які придбали їх сумлінно, не знаючи про походження придбаної речі. У той же час у добросовісного набувача зберігалось право вимоги (у порядку регресу) до того, у кого він придбав культурну цінність.

Важливим наслідком другої світової війни стало формування інституту кримінальної відповідальності як на міжнародному, так і на національному рівні за руйнування та розграбування культурних цінностей під час збройного конфлікту. Ст.6 Статуту Міжнародного військового Трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн Осі серед військових злочинів, що підлягають юрисдикції Трибуналу, виділяє пограбування громадської або приватної власності, безглузде руйнування міст або сіл і розорення, не виправдане військовою необхідністю [8, 166]. Ці злочини інкримінувалися зокрема тим обвинуваченим, які були помічені в знищенні культурної спадщини.

Так, головний обвинувач від Франції в Трибуналі Шампетье де Роба, допитуючи Германа Герінга показав, що той організував у великих масштабах розграбування творів мистецтва, у тому числі і для того, щоб поповнити свої власні колекції. Герінг присвоїв багато картин французьких імпресіоністів, які він замінював на картини «старих майстрів». Частина

обмінаних таким чином французьких картин виявилася в роки війни в галереї Фішера в Люцерні. У Польщі Герінг доручив мистецтвознавцю Каетану Мюльману особисто здійснювати керівництво конфіскацією художніх творів, причому частина з них, що було доведено в Нюрнберзі, вилучалася з конфіскованих колекцій і передавалася Герінгу. Так сталося, зокрема, з 31 малюнком Альбрехта Дюрера.

Американський обвинувач Роберт Джексон, цитував у своїй промові в Нюрнберзі записку, де Герінг давав вказівки німецькій військовій адміністрації в Парижі і штабу Альфреда Розенберга, як вчинити з творами мистецтва в Луврі. Порядок розподілу цінностей був встановлений ним наступний: у першу чергу – для поповнення колекцій Адольфа Гітлера, у другу чергу – для колекції Герінга, в третю і четверту – для створення та поповнення німецьких інститутів та музеїв. Ці звинувачення послужили додатковими підставами для подальшого звинувачення Герінга в скоєнні військових злочинів згідно зі ст.6 Статуту Міжнародного Трибуналу.

На процесі досліджувався й збиток, нанесений Санкт-Петербургу і його містам-супутникам. Зокрема допитувався як свідок директор Ермітажу І.А. Орбелі, який особисто засвідчив цілеспрямованість німецьких артилерійських атак на пам'ятники культури північної столиці Росії, у першу чергу на Зимовий палац.

Трибуналу були надані документи, що викривали Розенберга в керівництві вивезенням культурних цінностей з України. Зокрема в Нотатках для керівної групи 11-4 від 17 червня 1944 р., адресованих фон Мільдью-Шредену говорилося: «Восени 1943 року з Києва було організовано вивезено дуже багато матеріалів, як з музеїв, так і з архівів, інститутів та інших культурних установ. Ці вивезення проводилися як штабом рейхскомісара Розенберга, так і окремими керівниками інститутів за розпорядженням рейхскомісара. Протягом жовтня було відправлено в рейх близько сорока вагонів з культурними цінностями» [9].

Крім того, на розгляд Трибуналу було винесено Лист Генерального комісара Білорусії Вільгельма Кубе на ім'я Розенберга, у якому говорилося про дуже цінну колекцію художніх творів та полотен, вивезених з Мінська за наказом імперського керівника СС рейхс-міністра Генріха Гімmlера. Мова йшла про мільйонні цінності, вилучені з Генерального округу Білорусія. Картини повинні були бути надіслані в Лінц і Кенігсберг.

На одному із засідань Трибуналу в Нюрнберзі допитувався благочинний церков міста Ленінграда протоієрей М.І. Ломакін, який розповів про руйнування всіх храмів у Ленінградській області буквально за 10 перших днів німецької окупації [9].

Прикладів таких заяв і документів, досліджених Трибуналом, можна навести тисячі. Усі вони тією чи іншою мірою викривають німецьких офіцерів і керівництво фашистської Німеччини у вчиненні різного ступеня тяжкості воєнних злочинів, спрямованих на руйнування або розграбування культурних цінностей.

Судді Трибуналу, при винесення свого рішення щодо обвинувачених, у першу чергу, звичайно, керувалися їх участю в злочинах, що спричинили людські жертви, але у вироках фігурувала і правова оцінка діянь, пов'язаних з руйнуванням і пограбуванням культурної спадщини. На Нюрнберзькому процесі звинувачення в розкраданні культурних цінностей було пред'явлено нацистським ватажкам – Герману Герінгу, Йоахіму фон Ріббентропу, Гансу Франку, Мартіну Борману, а з військових – Вільгельму Кейтелю, Карлу Деницу, Еріху Редеру, Альфреду Йодлю. Нюрнберзький трибунал повністю відкинув висунуте військовими злочинцями пояснення, що грабіж проводився з метою охорони та збереження культурних цінностей.

Позиція Трибуналу щодо визнання руйнування культурних цінностей міжнародним злочином не тільки не резонувала з громадською та науковою думкою, але, надалі, знайшла своє відображення в доктрині міжнародного права і була використана в Римському Статуті Міжнародного кримінального суду. У пункті їх ч.2 ст.8 Статуту закріплено, що юрисдикція суду поширюється на злочини, пов'язані з умисним нанесенням ударів по будівлях, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, історичних пам'ятниках.

Як бачимо, друга світова війна суттєвим чином вплинула на становлення інституту захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту. Підсумовуючи наведений у роботі матеріал, можливо виділити наступні наслідки війни для міжнародно-правового захисту культурних цінностей:

1. Під час підготовки до війни та в її ході склалася практика збереження культурних цінностей в облаштованих сховищах. Ця практика в деяких країнах базувалася на заздалегідь прийнятих законодавчих актах, що встановлювали правила та процедуру вивезення культурних цінностей у разі збройного конфлікту в сховища. У подальшому така практика в сукупності з національним правовим регулюванням вплинула на появу міжнародно-правового інституту спеціального захисту культурних цінностей, що надається (згідно зі ст.8 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 року) укриттям, призначеним для збереження рухомих культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та центрам зосередження культурних цінностей.
2. Широкомасштабні вилучення та конфіскації культурних цінностей Німеччиною та її союзниками були поставлені після війни поза законом (це знайшло своє закріплення в післявоєнних мирних договорах та в чисельних рішеннях судових та адміністративних органів по питаннях реституції). Щодо конвенційного закріплення цього положення, то його можна знайти в ст.14 Гаазької конвенції, що забороняє брати культурні цінності в якості призу, конфісковувати їх чи захоплювати.
3. Система органів по пошуку та захопленню культурних цінностей, що діяла в німецькій армії; органи та служби, що створювались у військах союзників у другій половині світової війни, вплинули на появу як міжнародної норми про обов'язковість знаходження спеціалістів від культури в діючих арміях (ч.2 ст.7 Конвенції 1954 року), так і національних норм з цього питання.
4. Діяльність Комісії Робертса, загальний збиток культурним цінностям під час другої світової війни вплинули на усвідомлення міжнародним співтовариством необхідності ще довоєнної просвіти потенційних комбатантів щодо міжнародно-правових вимог щодо захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту (ця теза знайшла своє закріплення в ч.1 ст.7 Гаазької конвенції).
5. Після війни було сформовано й інститут реституції в його сучасному вигляді, зроблено спробу (спочатку російськими юристами, а згодом й російським законодавцем) ввести нове поняття – «компенсаторна реституція», що, втім, не зазнала широкої міжнародної підтримки.
6. Поява інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини (у тому числі за знищення та пограбування культурних цінностей) у статуті Нюрнберзького трибуналу вплинула на формування Римського уставу Міжнародного кримінального суду та на усвідомлення фізичними особами небезпеки міжнародного кримінального переслідування за подібні злочини в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Николас Л. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма / Николас Л. [пер. с англ. С.А. Червонной]. – М.: Логос, 2001. – 640 с.
2. Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей / Богуславский М.М. – М.: Международные отношения. – 1979. – 192 с.
3. Неравная битва на полях культуры // Правда – 1995. – № 133. – С. 8–9.
4. Реституция культурных ценностей и международные конференции 10-30-х гг. XX в. [Электронный ресурс] / Константинов А.С. // Режим доступа: <http://referats.5-ka.ru/51/34577/1.html>.
5. Бланкенагель А. О некоторых аспектах решения российского Конституционного Суда по Закону о перемещенных культурных ценностях / Бланкенагель А. // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 4 (29). – С. 244–248.

6. Баришев В.А. Международно-правовые и нравственные аспекты компенсаторной реституции культурных ценностей / Баришев В.А. // Журнал международного права и международных отношений. – 2008 – № 2. – С. 23-27.
7. Australian Treaty Series. Treaty of Peace with Bulgaria, Finland, Hungary and Italy [Электронный ресурс] // 1948. – № 2. – Режим доступа: <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1948/2.html>.
8. Устав международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран Оси: [сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами]. – Вып. XI. – М. – 1955. – 478 с.
9. Нюрнбергский процесс. Сборник документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nurnbergprozes.narod.ru>.